

**«Колаборація», «колабораціонізм»,
«співпраця», «колабораційна діяльність»:
історичний та кримінально-правовий виміри
термінологічного плюралізму¹**

Микола Анатолійович Рубашенко*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: m.a.rubaschenko@nlu.edu.ua*

Анотація

Статтю присвячено аналізу історичних та правових витоків термінологічного плюралізму у відображенні співпраці населення з окупантом. Актуальність викладеного матеріалу зумовлено доповненням Кримінального кодексу України статтею 111¹ про колабораційну діяльність, наявністю термінологічної різноманітності в історичних, юридичних, соціологічних дослідженнях та в законопроектній роботі, а також триваючою окупацією російською федерацією частини територій України. Метою статті є висвітлення генези плюралізму термінів, якими позначаються різні форми і типи взаємодії населення з окупантом (співпраця, колаборація, колабораціонізм, колабораційна діяльність) та вивчення можливості й доцільності їх проекції на правовий вимір. Дослідницька стратегія передбачає використання передусім загальнонаукових методів пізнання. Визначальною у досягненні мети статті є роль спеціальних прийомів – історичного та методів лінгвістичних досліджень. У процесі дослідження встановлено, що основною причиною означеного термінологічного плюралізму є намагання диференціювати різні прояви взаємодії з окупантом залежно від їх ідеологічних та мотиваційних характеристик, обставин і контексту взаємодії, що, у свою чергу, пов'язано із «пекельною» складністю проблематики колаборації з окупантом. Зроблено висновок, що запроваджений у кримінальному праві термін «колабораційна діяльність» не є вдалим з огляду на наявні історичні підходи та лінгвістичні аспекти запозичення іншомовних слів. Обґрунтовано необхідність розгляду колабораціонізму як узагальненого поняття, що позначає закономірний феномен співпраці з окупантом. Наголошено, що визначення широти проявів колабораціонізму – справа юристів. Цей феномен має розглядатися насамперед у юридичній площині. Все, що перебуває поза юридичним осудом, не може визнаватися складовою колабораціонізму.

¹ Статтю підготовлено та опубліковано за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проекту «Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях України: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій» (проект № 2021.01/0106). Проект виконується на базі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Ключові слова: колабораційна діяльність; колабораціонізм; кримінальна відповідальність; тимчасова окупація; злочини проти основ національної безпеки України.

"Collaboration", "Collaborationism", "Cooperation", "Collaborative Activity": Historical and Criminal Legal Dimensions of Terminological Pluralism¹

Mykola A. Rubashchenko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: m.a.rubashchenko@nlu.edu.ua

Abstract

The article is devoted to the analysis of historical and law origins of terminological pluralism in the reflection of the cooperation of the population with the occupier. The relevance of the presented material is due to the addition of Article 111¹ of the Criminal Code of Ukraine on collaborative activities, the presence of terminological diversity in historical, law, sociological research and legislative work, as well as the ongoing occupation of part of the territories of Ukraine by the Russian Federation.. The aim of the article is to shed light on the genesis of the terminological pluralism that refer to various forms and types of interaction between the population and the occupier (cooperation, collaboration, collaborationism, collaborative activity) and to study the possibility and expediency of their projection on the law dimension. The research strategy involves the use, first of all, of general scientific methods of cognition. The main role in achieving the goal of the article was played by a special historical method and methods of linguistic research. In the process of research, it was established that the main reason for terminological pluralism is the attempt to distinguish different types of interaction with the occupier depending on their ideological and motivational characteristics, circumstances and context of interaction. This, in turn, is connected with the "hellish" complexity of the problem of collaboration with the occupier. It is concluded that the term "collaborative activity" introduced in criminal law is not successful in view of the existing historical approaches and linguistic aspects of borrowing foreign words. The need to consider collaborationism as a generalized concept denoting the natural phenomenon of cooperation with the occupier is substantiated. Determining the breadth of collaborationism is a matter for lawyers. This phenomenon should be considered primarily in the legal sphere. Everything that is beyond legal condemnation cannot be recognized as a component of collaborationism.

¹ The article was prepared and published with the grant support of the National Research Fund of Ukraine as part of the project "Collaborationism in the temporarily occupied territories of Ukraine: problems of legal assessment, guaranteeing human rights and freedoms, and reintegration of territories" (project No. 2021.01/0106). This project is implemented on the basis of Yaroslav Mudryi National Law University.

Keywords: collaborative activity; collaborationism; criminal liability; temporary occupation; crimes against the bases of national security of Ukraine.

Вступ

У зв'язку з розпочатою у 2014 р. російською агресією проти України актуалізувалося питання щодо законодавчого визначення співпраці населення з окупантом та встановлення за неї кримінальної відповідальності, зважаючи на її загрозу національній безпеці України [1, с. 43]. 16 березня 2022 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність», яким Кримінальний кодекс України (далі – КК України) було доповнено ст. 111¹ «Колабораційна діяльність» [2, с. 130].

Держави, території яких окуповані, неодмінно стикаються з проблематикою кримінально-правової протидії колабораційним проявам серед місцевого населення та суб'єктів господарювання, що перебувають на окупованих територіях [3, с. 69]. Саме ж слово «колаборація» – нейтральне, ба більше, переважно воно має позитивну конотацію. Відоме нині негативне значення цього слова сягає своїм корінням 22 червня 1940 р., коли було укладено Комп'єнське перемир'я між Німеччиною та французьким урядом Філіпа Петена. У ст. 3 договору йшлося про належну співпрацю французького уряду з німецькою військовою владою (*collaborer avec ces derniers d'une manière correcte*) [4]. У цей момент, як зазначив Robert O. Paxton (1972), слово «collaboration» зазнало різкої зміни у своєму значенні [5, с. 19]. Під час радіопромови, присвяченої програмі так званої «Національної революції», 10 жовтня 1940 р. Петен кілька разів говорив про колаборацію [6]. Найперше зафіксоване друковане використання (цитата) цього слова з його негативним змістом в Оксфордському словнику англійської мови – це посилання на маршала Петена в «The Economist» від 26 жовтня 1940 р. [7, с. 104].

До 2014 р. навряд чи хтось із українців (крім, власне, істориків та філологів) усвідомлював історичний контекст слова «колаборація», мало кому було відомо, що термін «колабораціонізм» вживається на позначення певних видів співпраці населення з окупантом. На сьогодні в наукових дослідженнях, публікаціях та повідомленнях у засобах масової інформації, соціальних мережах і месенджерах та навіть у повсякденному спілкуванні терміни «колабораціонізм», «колаборація», «колабораційна діяльність», рідше «співпраця з окупантом», стали часто вживаними та є синонімічними. У цій статті автор проливає світло на таку термінологічну багатоманітність, досліджує її історичні корені та розмірковує над доцільністю й можливістю проєкції цієї термінології на юридичну площину.

Метою статті є висвітлення генези плюралізму термінів, якими позначаються різні форми і типи взаємодії населення з окупантом («співпраця», «колаборація», «колабораціонізм», «колабораційна діяльність») та вивчення можливості й доцільності їх проєкції на правовий вимір.

Огляд літератури

Загальновідомо, що розглядувані терміни походять із досліджень істориків. Провідне місце серед них займають західні вчені, зокрема, John A. Armstrong [7], Timothy Brook [8], Peter J. Davies [9], Markus Eikel [10], Frank Golczewski [11], Gerhard Hirschfeld [12], Stanley Hoffmann [13], Carsten Holbraad [14], Jeffrey W. Jones [15], Roderick Kedward [16], Fabian Lemmes [17], David Littlejohn [18], Robert O. Paxton [5], Tanja Penter [19], Bisser Petrov [20], Leonid Rein [21], Daria Rudakova [22] та багато ін. Після розпаду СРСР тема колаборування з окупантом стала предметом історичних досліджень і на пострадянському просторі, зокрема в працях таких учених, як М. Боровик [23], Т. Вронська [24], М. Гетьманчук [25], О. Гончаренко [26], С. Крижний [27], В. Орлянський [28], В. Петровський і В. Семененко [29], М. Семиряга [30], А. Скоробогатов [31], О. Чальцева [32], В. Чачава [33], В. Шайкан [34] та деякі ін. Особливий інтерес викликають соціологічні та кримінологічні дослідження співпраці з окупантом (зокрема, О. Зубченко [35], В. Шимко і А. Бабаджанова [36]), які перебувають у стадії становлення. Серед багатьох публікацій, присвячених кримінально-правовим аспектам колаборації, хотілося б виокремити наукові доробки Є. Письменського [37] та Р. Мовчана [38], в яких не лише дається кримінально-правова характеристика законодавчим новелам 2022 р., а й робиться спроба типологізації колабораційної діяльності, а також аналітичний звіт Н. Добрянської [39], в якому авторка, зокрема, розмірковує над репресивним досвідом по завершенню Другої світової війни та необхідністю його врахування в національній практиці.

Матеріали та методи

Це дослідження передбачає використання палітри методів. В основі методології – поєднання загальнонаукових методів пізнання (індукція, дедукція, аналіз, синтез, абстрагування), історичних та лінгвістичних методів дослідження. Дослідницька стратегія відкривається з'ясуванням форм опису та відображення явища співпраці окупованого населення з окупантом в історичних дослідженнях, присвячених Другій світовій війни та встановленим у Європі окупаційним режимам.

Перші три розділи основної частини статті демонструють термінологічний плюралізм на основі аналізу історичної літератури, в лоні якої було сформовано фундамент для розгляду колаборації з окупантом іншими науками.

У хронологічному порядку висвітлюються пропоновані істориками підходи щодо диференціації складного явища співпраці. Спершу фіксуються спроби відтінити найгірший прояв співпраці, що викликає потребу у співвідношенні між «collaboration» та «collaborationism». Далі, з поглибленням дослідження колаборації та виявленням широти форм прояву цього явища, виникла потреба у виокремленні найменш небезпечних його форм, які важко з етичної точки зору називати тим самим терміном, що позначає «щирю» співпрацю з окупантом, тому наступний розділ розповідає про витoki дихотомії «collaboration» і «cooperation». Зрештою, згадується й про інші суміжні терміни, які потрібно відтінити від колаборації з окупантом (support, co-belligerence).

Наступний розділ дослідження відображає роздуми автора про причини термінологічного плюралізму, які криються у складності та багатоаспектності явища співпраці з окупантом. Використовується метод гіпотез: висуваються апріорні припущення про вказану детермінацію, наводяться аргументи на їх підтвердження.

Далі, під час розв'язання питання про те, як запропоновані західними вченими термінологічні моделі проектуються на вітчизняний лінгвістичний вимір, використовуються спеціальні методи лінгвістичних досліджень. З'ясовується семантика запозичених слів «колаборація», «колабораціонізм», «кооперація» та похідних від них, а також демонструється еволюція їх значення. Це дає змогу виявити певні семантичні неузгодження при зіставленні зі значеннями цих слів в інших мовах.

В останньому розділі спершу з'ясовується термінологічна еволюція в законопроектній роботі парламентарів та працях вітчизняних криміналістів, а потім зіставляються отримані в попередніх розділах результати із законодавчим та доктринальними кримінально-правовими підходами до криміналізації співпраці з окупантом.

Результати та обговорення

Collaboration vs. collaborationism

Найбільш цитованою з хронологічно ранніх праць, присвячених співпраці французів з фашистською Німеччиною, по праву можна вважати статтю Stanley Hoffmann (1968), у якій учений виділяє колаборацію з державницьких міркувань (*collaboration d'etat*) та колабораціонізм (*collaborationism*). Державницька колаборація, на думку вченого, мала на меті захист французьких інтересів у міждержавних відносинах між переможеними і переможцем, та пояснюється як значною мірою необхідний, ненавмисний, побічний

продукт існування французького режиму Віші, тоді як колабораціонізм відображав відкрите бажання співпраці та наслідування німецького режиму, як правило, для досягнення різноманітних внутрішніх цілей [13, с. 376]. Концепція *collaboration d'etat* стала відображенням поглядів на співпрацю керівників режиму Віші Філіпа Петена та П'єра Лавалля з позиції «філософії щита», згідно з якою колаборація Віші нібито захистила французький народ від значно більших репресій із боку німців. Hoffmann зазначав, що *d'etat*-колаборанти були людьми розсудливими, тимчасовими, обережними в управлінні суспільством, а колабораціоністи – активістами, ідеологічними фанатиками, людьми прямої дії, демагогами та демонстрантами [13, с. 390]. Запропонована дихотомія співпраці, очевидно, базується на мотиваційній та ідеологічній складових.

John A. Armstrong (1968) під колаборацією (*collaboration*) розуміє кооперацію (*cooperation*) між елементами населення переможеної держави та представниками держави-переможниці, натомість колабораціонізм (*collaborationism*) він розглядає як більш організовані, систематичні форми колаборації [8, с. 396]. Колабораціонізм у праці цього вченого переважно використовується для позначення співпраці як явища і тяжіє до більшого ступеня узагальнення, натомість різниця між колаборацією та кооперацією (*cooperation*) фактично відсутня, вони використовуються як синоніми.

На продовження дискусії David Littlejohn (1972), розмірковуючи про дихотомію французької співпраці з німцями, зазначає, що для більшості колаборантів співпраця означала лише той її ступінь, який необхідний для забезпечення стерпного життя в «новому порядку», а для меншої – активну роботу на перемогу Німеччини [18, с. 210]. Колабораціоністів (*collaborationnistes*) спонукали ідеологічні причини приєднатися до пронацистських партій (сповідування тоталітарних ідеалів або антикомунізм), вони підтримували співпрацю з німецькими окупантами. Натомість колаборанти (*collaborateur*) були мотивовані більш приземленими проблемами, пов'язаними з особистими інтересами чи ширшими національними цілями [40, с. 27]. Зрештою Littlejohn аргументує, що чіткі межі між роботою на користь ворога та роботою з ним поступово стираються і зникають [18, с. 211]. Пізніше на це вказували й інші історики [див.: 21, с. 14].

Peter J. Davies (2004) констатує, що в контексті Франції історики розрізняють «колабораціонізм» («безумовна» ідеологічна близькість) і «колаборацію» (робота з ворогом на суто практичних і матеріально-технічних рівнях) [9, с. 24]. Сучасні ж роботи, присвячені режиму Віші, розглядають цю дихотомію як певний етап історичних досліджень, коли увагу було

сконцентровано на обґрунтування поведінки вішістів. Це певний час підтримувалось істориками, однак, у підсумку зазнало критики, а стосовно характеристики співпраці, що мала місце за німецької окупації інших країн або в інший історичний період, не здобуло визнання. Як зазначив Roderick Kedward (1985), корисне лінгвістичне вирішення проблем категоризації, яке пов'язане з виокремленням «колабораціоністів», як таких, що ідеологічно віддані окупанту, не повинно приховувати дуже тісні взаємозв'язки між колабораціоністами та колаборантами [16, с. 41]. Philippe Burrin (1997) з цього приводу зазначає, що *collaborationism* і *d'état collaboration* – це дві гілки одного дерева, обидві погоджуються з необхідністю «конструктивної співпраці», тому відмінність між ними полягає не в характері, а в ступені співпраці [17, с. 161].

Collaboration vs. cooperation

Gerhard Hirschfeld (1981) пише про «колаборацію» (*collaboration*), якщо йдеться про конкретні індивідуально мотивовані випадки, та про «кооперацію» (*cooperation*) – при згадуванні про взаємодію населення з окупаційною владою. Проте вчений при цьому вказує, що використання нейтрального терміна «кооперація», як синоніму поняття «колаборація», з його політичним, ідеологічним і моральним відтінком, дає зрозуміти, що термін «колаборація» не повинен обмежуватися лише крайніми формами індивідуальної та колективної поведінки, а застосовуватися й до повсякденної взаємодії [12, с. 468]. Тобто науковець надає перевагу терміну «колаборація», однак намагається розширити сферу його застосування аж до випадків повсякденної кооперації з окупантом.

У цьому зв'язку привертає увагу дослідження Carsten Holbraad (2017), який виокремив спектр реакцій на окупацію, виокремивши в його структурі три сегменти: підтримку (*support*), кооперацію (*cooperation*) та опозицію (*resistance*). Підтримка впливає з певного типу ототожнення зі стороною, яка отримує підтримку, найактивнішу форму якої вчений називає колаборацією (*collaboration*). Вона вимагає більш повної відданості, ніж кооперація, що передбачає лише певний ступінь взаємності між сторонами [14, с. 42–43].

Jochen Böhrer і J. Młynarczyk (2018) зазначають, що поняття «колаборація» (*collaboration*) переважно використовується для опису певних форм кооперації (*cooperation*) між підкореним населенням та окупантом: колаборація розглядається як співпраця з окупаційною силою, яка явно завдає шкоди інтересам підкореного населення чи держави, тоді як терміном «кооперація» позначається взаємодія з окупаційною владою для збереження життєво важливих державних інституцій на окупованих територіях і захисту населення

від наслідків війни [41, с. 236]. Науковці не роблять принципового розрізнення між цими поняттями, однак, виходячи з їх суджень, колаборація має переважно вузький зміст і більший шкідливий потенціал.

У випадку з *окупованою німцями* (вставлення наше. – М. Р.) Україною, як відзначає Frank Golczewski (2003), важко говорити про колаборацію (нім. *die Kollaboration*), оскільки її часто розуміють як співпрацю політичної влади з окупантом [11, с. 151]. Учений підкреслює, що колаборація українського населення з нацистським режимом помітно відрізнялася від інших європейських варіантів, не була політичною (в сенсі – пронацистською), а тому веде мову про *співробітництво* з ворогом (нім. *die Zusammenarbeit*). У 2003 р. у Німеччині був опублікований збірник доробків істориків «*Кооперація та Злочини. Форми «колаборації» у східній Європі 1939–1945*», в якому в кожній статті відкидається термін «колаборація» як принизливий і такий, що має політичний вимір, свідчить про неможливість його використання до опису політично байдужої співпраці в економіці та управлінні, натомість пропонуються альтернативи «кооперація/співпраця» (нім. *die Kooperation*), «місцева участь» (нім. *die einheimische Beteiligung*) та «співробітництво» (нім. *die Zusammenarbeit*) [42]. На думку Markus Eikel (2013), зважаючи на проблему вживання терміна «*collaboration*» з усіма його негативними конотаціями, для позначення необхідної для виживання під час окупації співпраці населення з окупантом термін «*cooperation*» видається більш доцільним для охоплення реалій і потреб окупаційної ситуації стосовно України в період Другої світової війни [10, с. 112].

У цьому зв'язку Daria Rudakova (2018) зауважує, що оригінальний французький термін «*collaboration*» спершу мав широке значення співробітництва (*cooperation*) у тій чи іншій формі, але після Другої світової війни він набув більш вузького значення зради, тоді як термін «*cooperation*» став позначати вимушений або обов'язковий контакт між окупованим населенням та окупантами [22, с. 14].

У радянський період питання співпраці з ворогом опинилося ніби за бортом історії. Радянська ідеологія не могла змиритися з тим, що значна частина населення вимушено чи добровільно взаємодіяла з німецькою окупаційною адміністрацією. Це суперечило наративу про патріотизм совєцького громадянина. Дослідження цього феномену розпочалися лише з розпадом СРСР. Водночас особливості французької співпраці в цілому важко проєктувати на реалії окупації в східній Європі й на теренах України зокрема. Тож, не дивно, що у пострадянських історичних дослідженнях співпраці під час німецької окупації загалом не вживають термін «кооперація». Попри це дослідники

намагалися відтінити окремі форми співпраці населення з окупантом від ідеологічно забарвленого колабораціонізму. Так, Михайло Семиряга (2000) зазначав, що завдання істориків полягає в тому, щоб розставити все на свої місця: справжні колабораціоністи мають бути покарані, а мільйони громадян, які вимушені були заради виживання співпрацювати з окупантами на побутовому рівні, – захищені від ганебного ярлика «зрадника» [30, с. 6]. На думку Валентини Шайкан (2005), трудову діяльність робітників, селян, службовців адміністративних та інших установ, лікарів, учителів, агрономів та інших фахівців, чия суспільна активність під час окупації гітлерівцями території України була спрямована на виживання, за відсутності в ній ознак злочинів, слід вважати такою, що не підлягає переслідуванню [34, с. 51]. Тобто, формально не використовуючи «кооперацію» у тому сенсі, що розглядається західною історичною наукою, дослідники, однак, відмежовують відповідні їй форми поведінки від колабораціонізму.

Collaboration vs. co-belligerence (allies, support)

Згідно з багатотомним виданням «Енциклопедія історії України» (2007) поряд із власне «колабораціонізмом», який передбачає наявність політичної угоди з окупантом, сучасні дослідники виокремлюють також «кооперування» (*cooperation*) з окупаційною владою у цивільних галузях та «спільне ведення війни» (*co-belligerence*) на боці окупаційних сил [43].

Останній різновид привертає увагу у зв'язку зі складнощами визначення місця співпраці окремих суб'єктів з окупантом, які розглядаються як рівні йому або принаймні не поневолені ним. У Другій світовій війні низка європейських держав не були окуповані гітлерівською Німеччиною, активно співпрацювали з нею, були її союзниками, у тому числі й на ідеологічних засадах. В історичних працях уряди цих держав також нерідко іменуються колабораціоністськими. До них можна віднести, зокрема, уряди Болгарії, Румунії, Словаччини, Угорщини.

Peter J. Davies вказує на аргумент, що наведені союзники (*allies*) взагалі не були колаборантами. Їх доцільно розглядати як таких, ким вони були насправді: суверенні держави, які не були ані окуповані, ані підкорені Гітлером, тобто союзники були союзниками, а не колаборантами [9, с. 22].

З цим аргументом у цілому слід погодитися. Яка б термінологія не була використана для позначення взаємодії з окупантом, незмінною ознакою досліджуваного феномену залишається одна зі сторін цієї взаємодії – окупант. Без нього втрачається сенс у окремому його розгляді. Саме окупаційний режим породжує взаємодію як представників влади зміщеного суверена, так і звичайних людей із чужорідним елементом.

Складність досліджуваного феномену

Продемонстрована вище термінологічна багатогранність феномену співпраці насправді відображає найбільш відомі та відносно усталені дослідницькі підходи. Але навіть їх достатньо, щоб задатися питанням про причини її появи. Для автора немає жодного сумніву в тому, що використання різних термінів для позначення співпраці детерміновано надзвичайною складністю досліджуваного об'єкта.

Один із перших дослідників цього феномену Stanley Hoffmann понад пів століття тому зазначав: «*the subject is infernally complicated*» [13, с. 375] (з англ. – «тема пекельно складна»). Проте за ці роки мало що змінилося в її характеристиці. Тема дійсно надто болісна, викликає багато непорозумінь, гострих і тривалих дебатів [29, с. 42]. Співпраця набула безліч облич і форм, відбувалася практично в усіх сферах життя [21, с. 18]. Bisser Petrov (2002), розмірковуючи над цими складнощами, пише, що, з одного боку, питання колаборації оповите густими ідеологічними, політичними, емоційними та багатьма іншими пластами, які заважають неупередженому аналізу цього явища, з іншого боку, вилучення його з контексту обставин і часу та розміщення його в чистих і ізольованих «лабораторних» умовах також таїть у собі небезпеку зісковзнути в інші крайнощі [20, с. 14].

Термінологічний плюралізм феномену співпраці є результатом глибокої його неоднорідності. Форми співпраці між окупованими та окупантом можуть істотно вирізнятися як за ступенем, так і за характером взаємодії. Різним є ступінь добровільності чи вимушеності, різною є мотивація співпраці, контекст та обставини, за яких вона відбувається. Така її особливість стимулює до пошуку форм (термінів), які були б здатні відобразити істотну змістову (сутнісну) відмінність.

Передусім виникла потреба у відмежуванні ідеологічно крайніх форм співпраці, що викликають найбільший моральний (і юридичний) осуд, коли той, хто співпрацює, отожднює себе з окупантом і щиро прагне цього. Окремі історики спробували позначити таку співпрацю «колабораціонізмом» (*collaborationism*). Цей термін, на відміну від «колаборації» (*collaboration*), який до Другої світової війни загалом мав виключно позитивну конотацію, був уведений в обіг саме для позначення етично негативного явища, прирівнюваного до найтяжчих форм державної зради (*high treason*). Водночас у більшості досліджень навіть різні види «щирої» співпраці з окупантом все ж позначаються загальним терміном «колаборація» і тільки іноді, з метою контрастування, з усієї сукупності форм колаборації виокремлюють колабораціонізм.

Як убачається, виокремлення останнього приносить більше користі в тому сенсі, який частково можна простежити в статті раніше цитованого John Armstrong, тобто в значенні феномену як такого. Мова йде не стільки про застосування феноменологічного підходу, скільки про звичайну логіку та метод абстрагування. Цьому сприяє, як убачається, морфологічна будова запропонованого терміна, який на додаток до вже відомої основи «collaboration» отримав суфікс «ism» (-ізм/изм), що має як латинське (-ismus), так і давньогрецьке (-ισμός) походження. Він запозичений багатьма мовами світу. В українській мові він трапляється в основах іменників чоловічого роду і, як і в інших мовах, вказує на назви з узагальненим, абстрактним змістом [44, с. 107]. Отже, вживання терміна «колабораціонізм» насамперед має слугувати цілі відволікання від особливих (приватних) ознак окремих форм співпраці з метою узагальнення її ознак і отримання цілісного знання про співпрацю як таку. У цьому значенні будь-який акт співпраці (колаборації чи кооперації) окупованого з окупантом формально охоплюється цим терміном.

Потреба в диференціальному підході до оцінки різних форм взаємодії з окупантом викликала не лише виокремлення найменування «цирої» співпраці з ним, а й відтінення від цього стигматизуючого ярлика також форм, котрі на таку стигматизацію не заслуговують. Мова йде, зокрема, про ті типи поведінки звичайних робітників та селян, про які зазначали згадані вище Михайло Семиряга та Валентина Шайкан. Як наслідок, широкого вжитку в західних джерелах набув термін «cooperation». Етимологічно та семантично він не обтяжений словами маршала Філіпа Петена, після яких альтернативний йому термін «collaboration» набув відомого змісту.

Кооперація з окупантом розглядається переважно з етично нейтральної позиції. Видається, що виокремлення цієї форми взаємодії з окупантом зумовлено проблемою глибокої прірви між двома діаметрально протилежними формами реакції окупованих на окупаційний режим – співпрацею (*collaboration*) та опором (*resistance*). З точки зору історії, війни та окупації переважно описуються в цих чорно-білих фарбах, одна реакція засуджується, інша – героїзується. Однак між двома крайнощами – співпрацею та супротивом – є величезний діапазон варіантів, які охоплюються «морально сірою зоною» (*moral gray zone*), де люди мусять робити важкий вибір заради виживання [15, с. 749–751; 19, с. 785]. Видається, що абсолютна більшість окупованих перебувають саме в цій зоні.

Вітчизняні лінгвістичні аспекти

Тезаурус української мови, зокрема юридичної, містить як власні, так і запозичені лексеми на позначення досліджуваного феномену. До власних можна

віднести широко вживані слова «співпраця», «співробітництво», «взаємодія», а також «підтримка» і «сприяння», до запозичених – «колабораціонізм», «колаборація», «кооперація». Прийнято вважати, що слово «collaboration» походить від французької мови, у якій воно має три значення – від найширшого до найвужчого: 1) співпраця, участь у роботі з іншим, 2) політика активної співпраці з ворожим окупантом, 3) політика співпраці з Німеччиною уряду Віші [45]. Насправді ж його етимологія сягає корінням латині (*collaboratio, -onis*), про що зазначається і в самих словниках французької мови. Та сама історія зі словом «cooperation». Тобто, якщо бути більш точним, «колаборація» походить з латинської мови, але його «зрадницька» семантика, безумовно, пов'язана із згаданим вище висловлюванням французького лідера режиму Віші. Однак потрібно бути реалістами та визнати, що його запозичення в інші мови, зокрема й українську, здійснювалося з англійської як мови міжнародного спілкування, якою були написані більшість відповідних наукових досліджень. Тому в цій роботі джерелом запозичення вважається саме ця мова.

Для з'ясування змісту запозичених понять звернемося до тлумачних словників української мови. Тут одразу слід зауважити, що словники, які були видані до початку агресії російської федерації проти України, стосовно запозичених аналогів не містили слова «колаборація», натомість у них було представлено слово «колабораціонізм». Так, у 11-томному виданні словника української мови (1970–1980) під колабораціонізмом розуміється зрадницьке співробітництво з фашистськими загарбниками в окупованих ними країнах під час Другої світової війни; відповідно до цього розкривалося і значення слова «колабораціоніст» [46]. У Великому тлумачному словнику В.Т. Бусела (2005) дається те саме значення, однак, також з'являються похідні слова – фемінітив «колабораціоністка» та прикметник «колабораціоністський» [47, с. 553]. Найбільш об'ємний із сучасних словників – Словник української мови у 20 томах (далі – «СУМ-20»), робота над яким ще триває, відображає значний розвиток щодо цього, не в останню чергу зумовлений російською агресією. У ньому не лише зазнало семантичної зміни слово «колабораціонізм», а й виникло слово «колаборація» та похідні від нього.

Том 7 «СУМ-20» (2016) визначає колабораціонізм вже не як явище лише Другої світової війни, а як співпрацю з ворогами своєї країни в інтересах ворога-загарбника на шкоду своїй державі; похідними від нього є також слова «колабораціоніст/ка», «колабораціоністський» [48, с. 231]. Зміст цього слова відповідає змісту його запозиченого відповідника з англійської мови, у якій *collaborationism* означає практику співпраці з ворогом [49]. Однак «СУМ-20» передбачає ще два синоніми, що мають тотожне з колабораці-

онізмом значення, а саме – «колаборація» і «колаборантство». Відповідно тотожне до слів «колабораціоніст/ка» та «колабораціоністський» мають значення слова «колаборант/ка» та «колаборантський». Більше того, слід відзначити і появу дієслова «колаборувати» (у значенні – займатися колаборантством) та похідного від нього іменника «колаборування», який за значенням прирівнюється до колаборації та колабораціонізму [48, с. 230–231].

У цьому зв'язку, окрім явного розвитку словотворення стосовно досліджуваного феномену, варто звернути увагу на два дивні нюанси. По-перше, словник ігнорує інші, зокрема позитивні, значення слова «колаборація». Утім потрібно визнати, що до 2014 р. мало хто з носіїв української мови знав, що цей термін має негативну історичну конотацію (крім, власне, істориків і філологів) та використовував його виключно у значенні спільної діяльності між людьми, компаніями, брендами тощо. Та навіть зараз, в умовах агресії, його позитивним значенням широко послуговуються в тих сферах, яким притаманне вживання англізмів (зокрема, ІТ, шоу-бізнес, міжнародні відносини, блогерство тощо). Зрештою, якщо звернутися до англійського слова *collaboration*, то перше і найбільш вживане його значення є, як правило, позитивним – об'єднана праця, співпраця, особливо в літературній, мистецькій сферах чи в науці, а друге є спеціальним – зрадницька співпраця з ворогом [50]. По-друге, словник пропонує прикметник, похідний від «колаборантства», однак похідний від «колаборації» відсутній, що ставить питання про те, наскільки відповідає українському тезаурусу слово «колабораційна», використане законодавцем у заголовку ст. 111¹ КК України.

Щодо слова «кооперація», то, як і в англійській мові, у якій *cooperation* позначає дію чи практику спільної роботи з іншими, співпрацю, спільне ведення діяльності [51], в українській мові воно також позначає співробітництво, однак має і вузьчі значення – особливої форми організації праці, за якої багато людей бере спільну участь у тому самому або в різних пов'язаних між собою процесах праці чи певного об'єднання, створеного його членами-пайовиками [48, с. 405]. В юридичній термінології кооперація отримала самостійне значення як система кооперативних організацій, створених з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб своїх членів (див. ст. 1 Закону України «Про кооперацію») [52]. Використання його на позначення тих видів співпраці з окупантом, які характеризуються переважно як «морально сіра зона» чи становлять порівняно невисокий ступінь небезпеки, про що вели мову Gerhard Hirschfeld, Carsten Holbraad та інші, суперечило б цьому підходу за суттю, адже в юридичній термінології кооперація передбачає об'єднання на основі спільних потреб та інтересів для досягнення певної мети (а це більше було б схожим на «циру» співпрацю).

Кримінально-правова термінологія

До російської агресії співпраця громадян з окупантом не була предметом окремих юридичних (зокрема кримінальних) досліджень. Згадок про колаборацію / колабораціонізм неможливо було відшукати й на сторінках численних публікацій, присвячених аналізу складу державної зради чи інших злочинів проти основ національної безпеки України. Тригером подальшої активної уваги, очевидно, стала окупація частини українських територій. Якщо аналізувати все різноманіття юридичних джерел, то формально перша згадка про колаборацію міститься в проекті закону № 4473 від 17.03.2014 р. «Про забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України» [53], у ст. 4 якого пропонувалося визначення *колабораційної діяльності*. Таке саме словосполучення, щоправда, з іншим визначенням, згадується і в ст. 10 проекту однойменного закону № 4473-1 від 19.03.2014 р. у варіанті першого читання [54]. У підсумку останньому проекту судилося стати законом, але при підготовці до другого читання норма про колабораційну діяльність зникла з документа. У зв'язку з чим їхні автори вирішили послуговуватися саме терміном «колабораційна діяльність», незрозуміло. Наступна хвиля законопроектної роботи в цій сфері простежується в 2017 р.: у проектах № 6170 від 09.03.2017 р. [55], № 7425 від 20.12.2017 р. [56] і № 7426 від 20.12.2017 р. [57] пропонується заборонити *колабораціонізм* та визначаються його форми. У Верховній Раді ІХ скликання перші проекти № 2549 від 06.12.2019 р. [58] та 5135 від 23.02.2021 р. [59] також згадують саме цей термін. Натомість у наступному – № 5144 від 24.02.2021 р., відбулося раптове повернення до «колабораційної діяльності», у підсумку саме цим документом було доповнено КК України статтею 111¹ [60].

Перші наукові праці, присвячені кримінальним аспектам співпраці населення з російськими окупантами, з'явилися через два роки після початку окупації в 2014 р. Так, протягом 2016–2020 рр., як і автором цієї статті (2016), тема вивчалася в публікаціях Є.О. Письменського (2016, 2020), О. Ілларіонова (2017), О.В. Головкіна та І. Р. Сказка (2017), В. Н. Кубальського (2018), А. Політової та М. Акімова (2020). У них переважно вживався термін «*колабораціонізм*», а в деяких із них навіть пропонувалися його авторські концепти (визначення), автори розмірковували про межі криміналізації та виокремлювали його форми. Однак В. Н. Кубальський, дискутуючи з О. В. Головкіним та І. Р. Сказком, які пропонували криміналізувати колабораціонізм, вказує, що така назва є дещо невдалою, оскільки кримінальна відповідальність за колабораціонізм як явище взагалі неможлива, а може наставати лише за конкретні злочинні діяння, в яких проявляється це явище;

такою предметно-практичною стороною явища колабораціонізму, на думку вченого, є *колабораційна діяльність* [61, с. 357].

У контексті зазначеного спробуємо дати оцінку такому законодавчому підходу. Завдання полягає не в тому, щоб з'ясувати якийсь прихований зміст, який імовірно заклав у ці слова законодавець. Телеологічна інтерпретація у випадку з вітчизняним законодавцем часто набуває форми наукового ворожіння, про що зазначав О. Е. Радутний, описуючи цей метод як відшукування незбагненого промислу в законодавчих рішеннях зібраних докупи випадкових для певної справи людей [62, с. 100]. Тому завдання обмежується лише окресленням можливих переваг та недоліків використаної термінології, а не пошуком мети.

Оцінка терміна «колабораційна діяльність» з огляду на історичні та семантичні аспекти є двоякою. З одного боку, він має кілька переваг перед більш відомими його відповідниками. По-перше, раніше вже згадувалось, що термін «колабораціонізм» в історичній інтерпретації набув вузького ідеологічного забарвлення «щирої» співпраці, натомість чинна ст. 111¹ КК України передбачає широкий спектр діянь, значна частина з яких такою може й не бути (наприклад, перебування на посаді виключно з корисливих мотивів). Термін «кооперація» має інші вади – в історичних дослідженнях він позначає переважно вимушені види співпраці, зумовлені повсякденними контактами з окупантом, є іншою крайністю порівняно з колабораціонізмом. По-друге, терміном «колабораціонізм» справедливо позначають більш узагальнений феномен (Armstrong) [8, с. 396], явище як таке, а не конкретні діяння, що ним охоплюються (Кубальський) [61, с. 357]. Водночас цей критичний аргумент може бути нейтралізований тим, що в чинному КК України нерідко трапляються схожі терміни, що є абстрактними за своєю суттю, але це не заважає їм вдало позначати конкретні акти злочинної поведінки (наприклад, «бандитизм», «найманство», «піратство», «шахрайство» тощо).

З іншого боку, термін «колабораційна діяльність» із негативним змістом – це винахід виключно вітчизняного законодавця та, як наслідок, «надбання» національного кримінального права. Терміни, що позначають окремі види кримінальних правопорушень в Особливій частині КК України, мають виключно або переважно негативне значення. Слова «колабораційна діяльність», якщо їх відірвати від тексту ст. 111¹ КК України, самі собою не свідчать про протиправну поведінку, принаймні при їх першому прочитанні. Посилює цей аргумент і звернення до їх англійського аналогу «*collaborative activity*» (спільні заходи, спільна діяльність, зокрема як форма навчання). Якщо використати цей англійський варіант, то ані історик, ані юрист не

ідентифікує це поняття зі злочинною поведінкою. Натомість «колабораціонізм» завжди має негативне значення зрадницької співпраці з окупантом. Нарешті, як вже було сказано вище, «СУМ-20» не містить слова «колабораційний», але передбачає «колабораціоністський» та «колаборантський». Як убачається, більш вдалим був би термін *«співпраця з окупантом»*, або ж за потреби прив'язатися до історичного контексту – *«колаборація / колаборантство / колаборування з окупантом»*.

У будь-якому разі потрібен консенсус щодо того, як використовувати термін «колабораціонізм». Навряд юристи зможуть погодитися з трактуванням його як найбільш небезпечної та ідеологічно забарвленої форми колаборації з окупантом (колабораційної діяльності), що часто подається в історичних дослідженнях. Більш переконливим є розгляд колабораціонізму як історичного та закономірного феномену (узагальнений рівень), що, як правило, виникає під час окупації. Але ним не можна позначати будь-які види взаємодії з окупантом. Якщо певний акт поведінки вважається актом колабораціонізму, то тоді й особа, яка його вчинила, справедливо буде іменуватися колабораціоністом. Працює звичайна логіка: той, хто вчиняє акт колабораціонізму, є колабораціоністом. Але ж хіба можна назвати колабораціоністом (з урахуванням негативного забарвлення цього слова) людину, яка, щоб заробити на життя, працює лікарем, прибиральником чи електриком на окупованій території, чи людину, яка сплачує незаконно встановлений земельний податок до бюджету окупанта, бо інакше в неї цю землю конфіскують? Колабораціонізм має охоплювати лише таку взаємодію, яка отримує осуд з етичної точки зору, єдиним об'єктивним показником якого є правовий осуд, тобто та поведінка, яка згідно з законом визнається протиправною. Його виразником, як убачається, має бути не тільки кримінальна чи адміністративна відповідальність, але й інші негативні правові наслідки. Можна дискутувати про широту та різноманіття форм і засобів правового інструментарію, однак не видається спірним те, що колабораціонізм передусім є юридичним феноменом, і тільки правом має визначатися межа між ним та тим, що не є колабораціонізмом, позаяк іншим соціальним регуляторам властиві розмитість та суб'єктивізм.

Вітчизняний законодавець, схоже, обрав термін «колабораційна діяльність», доповнивши КК України статтю 111¹, цілком свідомо, намагаючись прив'язати заборонену в цій статті поведінку до відповідної негативної історичної конотації, тим самим, стимулюючи її додатковий моральний осуд. Альтернативами, звісно, могли бути «співпраця з окупантом», «сприяння окупанту», «підтримка окупанта» тощо. Кожен із цих варіантів загалом не був би гіршим за наявний, принаймні з точки зору потенційних правоінтерпретаційних та правозастосовних проблем. Інша справа, чи була б увага науко-

вої, зокрема юридичної, спільноти до явища співпраці місцевого населення з окупантом такою самою широкою та концентрованою, якби законодавець використав одну із названих альтернатив? Видається, що вона була б меншою. *Volens-nolens* своїм рішенням законодавець довісив до назви нового виду кримінального правопорушення складний, масштабний та неоднозначний вантаж із сукупності історичних прикладів колабораціонізму та надав поштовху дослідженням різних напрямів, зокрема, історичного, юридичного, політологічного, соціологічного.

Висновки

Співпраця населення окупованої території з окупантом – тема пекельно складна. Це зумовлено різними мотивами, обставинами та контекстом кожного з актів співпраці. Складність, багатоаспектність, політична і емоційна гострота теми стали передумовою термінологічного плюралізму в спробах осягнути всю широту та глибину проявів колаборації з окупантом.

Обраний законодавцем термін «колабораційна діяльність» загалом мало враховує величезний масив історичних досліджень та особливості семантики порівняно з іншими термінами. Він бере свій початок ще з перших законопроектів від березня 2014 р. та може вважатися винаходом вітчизняного законодавця. Словосполучення «колабораційна діяльність» (*collaborative activity*) має переважно нейтральну чи позитивну конотацію. Слово «колаборація» саме собою має такий самий недолік. Більш вдалими їх відповідниками могли бути «співпраця з окупантом» чи «колаборація/колаборанство/колаборування з окупантом».

Термін «колабораціонізм» має відволікати від особливих (приватних) ознак окремих форм співпраці з метою узагальнення її ознак і отримання цілісного знання про співпрацю як феномен, що включає в себе всі випадки (форми, типи) взаємодії з окупантом, які тягнуть за собою офіційний осуд – негативні правові наслідки.

Те, що за суттю юридичний феномен зародився в лоні не юридичної, а історичної науки, може здивувати. Проте таке його походження демонструє, що поява нової статті в КК України з оригінальною назвою не означає, що Україна зіткнулася з чимось незвіданим та незрозумілим, ніби з чимось таким, що змушує вигадувати нові юридичні правила та спокушає до виправдовування помилок. Навпаки, це має стимулювати нас до аналізу накопиченого історичного досвіду, вивчення та засвоєння історичних уроків минулого задля того, щоб не повторювати помилок та подати гідний приклад іншим державам і майбутнім поколінням.

Подяки

Статтю підготовлено та опубліковано за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проекту «Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях України: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій» (проект № 2021.01/0106). Проект виконується на базі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Зміст, висвітлений у цій статті, може не збігатися з поглядами Національного фонду досліджень України.

Список використаних джерел

- [1] Яковюк І. В. Колабораційна діяльність – злочин проти основ національної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 43–46. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/7>.
- [2] Яковюк І., Рубащенко М., Шульженко Н. Колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК): загальний огляд та деякі законодавчі недоліки. *Деокупація. Юридичний фронт* : матеріали Міжнар. експертного кругл. столу (м. Київ, 18 берез. 2022 р.). Київ, 2022. С. 130–134. <https://doi.org/10.31617/k.knute.2022-03-18>.
- [3] Зайцев О. В., Бодейко В. А. До питання колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях України. *Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 21–22 жовт. 2022 р.). Харків : Право, 2022. С. 66–69.
- [4] Convention d'armistice: texte de l'armistice signé a Rethondes le 22 juin 1940. Digithèque MJP. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/france/1940armistice.htm> (last accessed: 21.07.2023).
- [5] Paxton R. O. Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944. New York: Alfred A. Knopf, 1972. 399 p.
- [6] Discours et messages du maréchal Pétain du 10 octobre 1940: Le programme de la Révolution nationale. URL: <http://pages.livresdeguerre.net/pages/sujet.php?id=docddp&su=48&np=98> (last accessed: 21.07.2023).
- [7] Brook T. Hesitating before the Judgment of History. *The Journal of Asian Studies*. 2012. Vol. 71, issue 1. P. 103–114. <https://doi.org/10.1017/S0021911811002932>.
- [8] Armstrong J. A. Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe. *The Journal of Modern History*. 1968. Vol. 40. P. 396–410.
- [9] Davies P. J. Dangerous liaisons: Collaboration and World War Two. London: Pearson Longman, 2004. 226 p.
- [10] Eikel M. Division of Labor and Cooperation: The Local Administration under German Occupation in Central and Eastern Ukraine, 1941–1944. *The holocaust in Ukraine. New Sources and Perspectives: Conference Presentations*. Washington, DC: Center for Advanced Holocaust Studies of the United States Holocaust Memorial Museum, 2013. P. 101–120.
- [11] Golczewski F. Die Kollaboration in der Ukraine. *Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa, 1939–1945*. Göttingen, 2003. S. 151–182.
- [12] Hirschfeld G. Collaboration and Attentism in the Netherlands 1940-41. *Journal of Contemporary History*. 1981. Vol. 16, issue 3. P. 467–486. <https://doi.org/10.1177/0022009481016003>.

- [13] Hoffmann S. Collaborationism in France during World War II. *The Journal of Modern History*. 1968. Vol. 40, issue 3, P. 375–395. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/240209> (last accessed: 21.07.2023).
- [14] Holbraad C. Danish Reactions to German Occupation: History and Historiography. London : UCL Press, 2017. 240 p.
- [15] Jones J. W. «Every Family Has Its Freaks»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948. *Slavic Review*. 2005. Vol. 64(4). P. 747–770. <https://doi.org/10.2307/3649911>.
- [16] Kedward R. Occupied France: Collaboration and Resistance 1940-1944. New York : Wiley-Blackwell, 1985. 108 p.
- [17] Lemmes F. Collaboration in wartime France, 1940–1944. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. 2008. Vol. 15(2). P. 157–177. <https://doi.org/10.1080/13507480801931093>.
- [18] Littlejohn D. The patriotic traitors: a history of collaboration in German-occupied Europe, 1940-45. London: Heinemann. 1972. 391 pp.
- [19] Penter T. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. *Slavic Review*. 2005. Vol. 64, issue 4. P. 782–790. <https://doi.org/10.2307/3649913>.
- [20] Petrov B. Collaboration in the Balkans during World War II – forms, motives and results. *Études balkaniques*. 2002. Issue 4. P. 13–26.
- [21] Rein L. The Kings and the Pawns: Collaboration in Byelorussia during World War II. New York/Oxford: Berghahn Books, 2011. 434 p.
- [22] Rudakova D. Civilian Collaboration in Occupied Ukraine and Crimea, 1941-1944: A Study of Motivation. Doctoral Thesis. Perth: The University of Western Australia. 2018. <https://doi.org/10.4225/23/5b28915c82bd3>.
- [23] Боровик М. Колаборація і колаборанти в повсякденному сприйнятті мешканців України (на матеріалах усноісторичного проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання»). *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 156–167. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sviur_2013_16_15 (дата звернення: 21.07.2023).
- [24] Вронська Т. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2008. Вип. 11. С. 88–97. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13042> (дата звернення: 21.07.2023).
- [25] Гетьманчук М. Сучасні підходи до висвітлення природи, причин та проявів радянського колабораціонізму періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.). *Літопис Волині*. 2022. № 27. 142–148. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.23>.
- [26] Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Військово-історичний меридіан*. 2019. Вип. 1 (23). С. 5–25. URL: https://vim.gov.ua/pages/ua/archive/number.php?archive_number=23.05.2019 (дата звернення: 21.07.2023).
- [27] Крижний С. Г. Цивільний колабораціонізм як соціальне явище (на прикладі міста Харкова під час окупації 1941–1943 рр.) : автореф. дис. ... канд. соціол. наук / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2010. 20 с.
- [28] Орлянський В. С. Деякі особливості української колаборації у роки Другої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національ-*

- ного університету. 2010. Вип. 29. С. 205–212. URL: <http://old.istznu.org/page/issues/29/875.ukr.html> (дата звернення: 21.07.2023).
- [29] Семененко В. І., Петровський В. В. Особливості колаборації в Україні та Західній Європі в роки Другої світової війни у компаративному аспекті (англо- та німецькомовна історіографія). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство. Історичні та філософські науки*. 2019. Вип. 28. С. 41–53. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2019-28-04>.
- [30] Семиряга М. І. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва : РОССПЭН, 2000. 863 с.
- [31] Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
- [32] Чальцева О. М. Категорія «колабораціонізм» як багатокомпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*. 2022. № 2. С. 56–60. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.2.9>.
- [33] Чачава В. Форми політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в Другій світовій війні : дис. ... канд. політ. наук. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 203 с. URL: <https://lnu.edu.ua/thesis/chachava-vasil> (дата звернення: 21.07.2023).
- [34] Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни : монографія. Кривий Ріг : Мінерал, 2005. 468 с.
- [35] Зубченко О. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. № 3(55). С. 15–23. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530).
- [36] Shymko V., Babadzhanova A. Probation of collaborationists in Ukraine: exploratory research of personality trait contribution in social reintegration endeavor. January 4, 2023. URL: <https://ssrn.com/abstract=4438185> (last accessed: 21.07.2023).
- [37] Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти) : наук. нарис. Северодонецьк : Румянцева Г. В., 2020. 120 с.
- [38] Мовчан Р. О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми : монографія. Київ : Норма права, 2022. 244 с.
- [39] Добрянська Н. Перспективи встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні. Київ : Центр прав людини Zmina, 2021. 36 с.
- [40] Turcescu Lucian, Stan Lavinia. Collaboration and Resistance: Some Definitional Difficulties / *Justice, Memory and Redress in Romania: New Insights*. Cambridge Scholars Publishing, 2017. P. 24–44.
- [41] Böhler J., Młynarczyk J. Collaboration and Resistance in Wartime Poland (1939–1945) – A Case for Differentiated Occupation Studies. *Journal of Modern European History*. 2018. Vol. 16. P. 225–246.
- [42] Ganzenmüller J. Rezension zu: Dieckmann, Christoph; Quinkert, Babette; Tönsmeier, Tatjana (Hrsg.): Kooperation und Verbrechen. Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939-1945. Göttingen 2003. URL: hsozkult.de/publicationreview/id/reb-5059 (last accessed: 21.07.2023).
- [43] Дерейко І. І. Колабораціонізм, поняття. *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2007. 528 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kolaboracionizm> (дата звернення: 21.07.2023).

- [44] Товкайло Т., Довбня Л. Вплив морфемної структури та словотвірно-розрядних значень на акцентні ознаки формантів іншомовного походження. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2014. № 2. С. 106–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnuflm_2014_2_25 (дата звернення: 21.07.2023).
- [45] Collaboration. LAROUSSE: Dictionnaire de Francais. URL: <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/collaboration/17137>.
- [46] Словник української мови: в 11 т. Т. 4. 1973. URL: <http://sum.in.ua/s/kolaboracionizm> (дата звернення: 21.07.2023).
- [47] Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
- [48] Словник української мови у 20 т. Т. 7. Кваргал – Кяхтинський. Київ : Наук.а думка, 2016. 914 с.
- [49] Collaborationism, n. Oxford English Dictionary. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/OED/3159673513>.
- [50] Collaboration, n. Oxford English Dictionary. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/OED/3983811472>.
- [51] Cooperation, n. Oxford English Dictionary. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/OED/5240065687>.
- [52] Про кооперацію : Закон України від 10.07.2003 р. № 1087-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-15#Text> (дата звернення: 21.07.2023).
- [53] Проект Закону про забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованих територіях України від 17.03.2014 р. № 4473. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50285 (дата звернення: 21.07.2023).
- [54] Проект Закону про забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України від 19.03.2014 р. № 4473-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50320 (дата звернення: 21.07.2023).
- [55] Проект Закону про заборону колабораціонізму від 09.03.2017 р. № 6170. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61312 (дата звернення: 21.07.2023).
- [56] Проект Закону про захист української державності від проявів колабораціонізму від 20.12.2017 р. № 7425. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63192 (дата звернення: 21.07.2023).
- [57] Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо колабораціонізму та посилення відповідальності за державну зраду) від 20.12.2017 р. № 7426. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63193 (дата звернення: 21.07.2023).
- [58] Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораціонізм) від 06.12.2019 р. № 2549. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/296> (дата звернення: 21.07.2023).
- [59] Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за адміністративне, економічне, військове, політичне, військово-політичне та інше співробітництво з державою-агресором – колабораціонізм) від 23.02.2021 р. № 5135. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/25706> (дата звернення: 21.07.2023).

- [60] Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність) від 24.02.2021 р. № 5144 URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/25699> (дата звернення: 21.07.2023).
- [61] Кубальський В. Н. Проблеми кримінально-правової протидії колабораційної діяльності. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2019. Вип. 30. С. 353–360.
- [62] Радутний О. Е. Публічні заклики та заперечення як форми інформаційної колабораційної діяльності за кримінальним кодексом України. *Інформація і право*. 2022. № 2(41). С. 99–115. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2\(41\).270372](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2(41).270372).

References

- [1] Yakoviuk, I.V. (2023). Collaborative activity – a crime against the basis of Ukraine's national security. *Juridical scientific and electronic journal*, 5, 43-46. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/7>.
- [2] Yakoviuk, I., Rubashchenko, M., & Shulzhenko, N. (Mach 18, 2022). Collaborative activity (Article 111-1 of the Criminal Code): general overview and some legislative shortcomings. In *Deoccupation. Legal front: materials of the int. scient. and pract. conf.* (pp. 130-134). <https://doi.org/10.31617/k.knute.2022-03-18>.
- [3] Zaitsev, O.V., & Bodeiko, V.A. (October 21-22, 2022). To the issue of collaborationism on the temporarily occupied territories of Ukraine. In *The criminal law of Ukraine before the challenges of the present and the future: what is it and what should be it: materials of the int. scient. conf.* (pp. 66-69). Kharkiv: Pravo.
- [4] Convention d'armistice: texte de l'armistice signé a Rethondes le 22 juin 1940. Digithèque MJP. Retrieved from <https://mjp.univ-perp.fr/france/1940armistice.htm>.
- [5] Paxton, R.O. (1972). *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944*. New York: Alfred A. Knopf.
- [6] Discours et messages du maréchal Pétain du 10 octobre 1940: Le programme de la Révolution nationale. Retrieved from <http://pages.livresdeguerre.net/pages/sujet.php?id=docddp&su=48&np=98>.
- [7] Brook, T. (2012). Hesitating before the Judgment of History. *The Journal of Asian Studies*, 71(1), 103-114. Retrieved from <https://doi.org/10.1017/S0021911811002932>.
- [8] Armstrong, J.A. (1968). Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe. *The Journal of Modern History*, 40, 396-410.
- [9] Davies, P.J. (2004). *Dangerous liaisons: Collaboration and World War Two*. London: Pearson Longman.
- [10] Eikel, M. (2013). Division of Labor and Cooperation: The Local Administration under German Occupation in Central and Eastern Ukraine, 1941–1944. In *The holocaust in Ukraine. New Sources and Perspectives: Conference Presentations* (pp. 101-120). Washington, DC: Center for Advanced Holocaust Studies of the United States Holocaust Memorial Museum.
- [11] Golczewski, F. (2003). Die Kollaboration in der Ukraine. In *Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa, 1939-1945* (pp. 151-182). Göttingen.
- [12] Hirschfeld, G. (1981). Collaboration and Attentism in the Netherlands 1940-41. *Journal of Contemporary History*, 16(3), 467-486. <https://doi.org/10.1177/0022009481016003>.
- [13] Hoffmann, S. (1968). Collaborationism in France during World War II. *The Journal of Modern History*, 40 (3), 375-395. Retrieved from <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/240209>.

- [14] Holbraad, C. (2017). *Danish Reactions to German Occupation: History and Historiography*. London: UCL Press.
- [15] Jones, J.W. (2005). «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948. *Slavic Review*, 64(4), 747-770. <https://doi.org/10.2307/3649911>.
- [16] Kedward, R. (1985). *Occupied France: Collaboration and Resistance 1940-1944*. New York: Wiley-Blackwell.
- [17] Lemmes, F. (2008). Collaboration in wartime France, 1940–1944. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 15(2), 157-177. <https://doi.org/10.1080/13507480801931093>.
- [18] Littlejohn, D. (1972). *The patriotic traitors: a history of collaboration in German-occupied Europe, 1940-45*. London: Heinemann.
- [19] Penter, T. (2005). Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. *Slavic Review*, 64(4), 782-790. <https://doi.org/10.2307/3649913>.
- [20] Petrov, B. (2002). Collaboration in the Balkans during World War II – forms, motives and results. *Études balkaniques*, 4, 13-26.
- [21] Rein, L. (2011). *The Kings and the Pawns: Collaboration in Byelorussia during World War II*. New York/Oxford: Berghahn Books.
- [22] Rudakova, D. (2018). *Civilian Collaboration in Occupied Ukraine and Crimea, 1941-1944: A Study of Motivation*. Doctoral Thesis. Perth: The University of Western Australia. <https://doi.org/10.4225/23/5b28915c82bd3>.
- [23] Borovyk, M. (2013). Collaboration and collaborationists in everyday perception of the inhabitants of Ukraine (on the materials of oral history project «Ukraine during World War II: everyday experience of survival»). *Pages of the military history of Ukraine*, 16, 156-167. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sviur_2013_16_15.
- [24] Vronska, T. (2008). The phenomenon of "complicity": to the problem of qualification of collaboration of the civilian population with the occupiers in the first period of the Great Patriotic War. *Pages of the military history of Ukraine*, 11, 88-97. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/13042>.
- [25] Hetmanchuk, M. (2022). Modern approaches to highlighting the nature, causes and manifestations of soviet collaborationism during the Second World War (1939–1945). *Chronicle of Volyn*, 27, 142-148. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.23>.
- [26] Honcharenko, O. (2019). The problems of institutional determination of the term of collaboration, its species and signs in modern domestic historiography. *Military-historical meridian*, 1 (23), 5-25. Retrieved from https://vim.gov.ua/pages/ua/archive/number.php?archive_number=23.05.2019.
- [27] Kryzhnyi, S.G. (2010). *Civil collaborationism as a social phenomenon (on the example of the city of Kharkiv during the occupation of 1941-1943)*. PhD Thesis. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University.
- [28] Orlyanskiy, V.S. (2010). Some peculiarities of the Ukrainian kolaboraciya in the years of the Second World War. *Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University*, 29, 205-212. Retrieved from <http://old.istznu.org/page/issues/29/875.ukr.html>.
- [29] Semenenko, V.I., & Petrovskiy, V.V. (2019). Peculiarities of Collaboration in Ukraine and West Europe during World War Two: Comparative Analysis of English and

- German Historiography. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'*, 28, 41-53. <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2019-28-04>.
- [30] Semiryaga, M.I. (2000). *Collaborationism. Nature, typology and manifestations during the Second World War*. Moscow: ROSSPEN.
- [31] Skorobogatov, A.V. (2004). *Kharkiv during the German occupation (1941-1943)*. Kharkiv: Prapor.
- [32] Chaltseva, O. (2022). Category «Collaborationism» as a Multicomponent Narrative in Wartime. *Political life*, 2, 56-60. Retrieved from <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2022.2.9>.
- [33] Chachava, V. (2016). *Political Identity Forms of Georgian collaborationism during the Second World War*. PhD Thesis. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. Retrieved from <https://lnu.edu.ua/thesis/chachava-vasil>.
- [34] Shaikan, V.O. (2005). *Collaborationism in the territory of the Reichskommissariat "Ukraine" and the military zone during the Second World War*. Kryvyi Rih: Mineral.
- [35] Zubchenko, O. (2022). Collaborationism in the temporarily occupied territories of southern Ukraine: a sociological aspect. *National Technical University of Ukraine Journal. Political science. Sociology. Law*, 3(55), 15-23. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3\(55\).269530](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269530).
- [36] Shymko, V., & Babadzhanova, A. (January 4, 2023). *Probation of collaborationists in Ukraine: exploratory research of personality trait contribution in social reintegration endeavor*. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=4438185>.
- [37] Pysmenskyi, E.O. (2020). *Collaboration as a socio-political phenomenon in modern Ukraine (criminal law aspects)*. Severodonetsk: H. V. Rummyantseva.
- [38] Movchan, R.O. (2022). *"Military" novels of the Criminal Code of Ukraine: law-making and law-enforcement problems*. Kyiv: Norma prava.
- [39] Dobryanska, N. (2021). *Prospects of establishing criminal liability for «collaborationism» in Ukraine*. Kyiv: Zmina.
- [40] Turcescu, L., & Stan, L. (2017). Collaboration and Resistance: Some Definitional Difficulties. In *Justice, Memory and Redress in Romania: New Insights* (pp. 24-44). Cambridge Scholars Publishing.
- [41] Böhler, J., & Młynarczyk, J. (2018). Collaboration and Resistance in Wartime Poland (1939–1945) – A Case for Differentiated Occupation Studies. *Journal of Modern European History*, 16, 225-246.
- [42] Ganzenmüller, J. (2003). Rezension zu: Dieckmann, Christoph; Quinkert, Babette; Tönsmeier, Tatjana (Hrsg.): *Kooperation und Verbrechen. Formen der "Kollaboration" im östlichen Europa 1939-1945*. Göttingen. Retrieved from <https://hsozkult.de/publicationreview/id/reb-5059>.
- [43] Dereyko, I.I. (2007). Collaborationism. In *Encyclopedia of the history of Ukraine. Vol. 4: Ka-Kom*. V.A. Smoliiy (Ed.). Kyiv: Naukova Dumka. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Kolaboracionizm>.
- [44] Tovkaylo, T., & Dovbnya, L. (2014). Influence of Morpheme Structure and Word-Formation-Digit Values on the Accentual Signs of Foreign Origin. *Lesia Ukrainka Eastern European National University Scientific Bulletin. Series: Philological sciences. Linguistics*, 2, 106-112. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnuflm_2014_2_25.

- [45] Collaboration. LAROUSSE: Dictionnaire de Francais. Retrieved from <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/collaboration/17137>.
- [46] Dictionary of the Ukrainian language. (1973). (Vols. 1-11). *Vol. 4*. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/kolaboracionizm>.
- [47] A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language: 250,000. (2005). V. T. Busel (Ed.). Kyiv, Irpin: Perun.
- [48] Dictionary of the Ukrainian language. (2016). (Vols. 1-20). *Vol. 7. Kvartal – Kyakhtinsky*. Kyiv: Naukova dumka.
- [49] Collaborationism, n. Oxford English Dictionary: Oxford University Press. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/OED/3159673513>.
- [50] Collaboration, n. Oxford English Dictionary: Oxford University Press. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/OED/3983811472>.
- [51] Cooperation, n. Oxford English Dictionary: Oxford University Press. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/OED/5240065687>.
- [52] Law of Ukraine No. 1087-IV "On cooperation". (July 10, 2003). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-15#Text>.
- [53] Draft law of Ukraine No. 4473 "On ensuring the rights and freedoms of citizens in the temporarily occupied territories of Ukraine". (March 17, 2014). Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50285.
- [54] Draft law of Ukraine No. 4473-1 "On ensuring the rights and freedoms of citizens in the temporarily occupied territories of Ukraine". (March 19, 2014). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50320.
- [55] Draft law of Ukraine No. 6170 "On the prohibition of collaborationism". (March 9, 2017). Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61312.
- [56] Draft law of Ukraine No. 7425 "On the protection of Ukrainian statehood from collaborationism". (December 20, 2017). Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63192.
- [57] Draft law of Ukraine No. 7426 "On amendments to the Criminal Code of Ukraine (regarding collaborationism and increased liability for high treason)". (December 20, 2017). Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63193.
- [58] Draft law of Ukraine No. 2549 "On amendments to some legislative acts of Ukraine (regarding the establishment of criminal liability for collaborationism)". (December 6, 2019). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/296>.
- [59] Draft law of Ukraine No. 5135 "On amendments to the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine (regarding criminal liability for administrative, economic, military, political, military-political and other cooperation with the aggressor state – collaborationism)". (February 23, 2021). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/25706>.
- [60] Draft law of Ukraine No. 5144 "On amendments to some legislative acts (regarding the establishment of criminal liability for collaborative activity)". (February 24, 2021). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/25699>.
- [61] Kubalskiy, V. (2019). Problems of criminal law countering collaboration activities. *Yearly journal of scientific articles "Pravova derzhava"*, 30, 353-360.
- [62] Radutnyi, O. (2022). Public culls and denials as forms of informational collaborative activity under the Criminal Code of Ukraine. *Information and law*, 2(41), 99-115. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2\(41\).270372](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2(41).270372).

Микола Анатолійович Рубашченко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: m.a.rubaschenko@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-4969-8780

Mykola A. Rubashchenko

Ph.D. in Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: m.a.rubaschenko@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-4969-8780

Рекомендоване цитування: Рубашченко М. А. «Колаборація», «колабораціонізм», «співпраця», «колабораційна діяльність»: історичний та кримінально-правовий виміри термінологічного плюралізму. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 162. С. 131–156. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.162.285405>.

Suggested Citation: Rubashchenko, M.A. (2023). "Collaboration", "Collaborationism", "Cooperation", "Collaborative Activity": Historical and Criminal Legal Dimensions of Terminological Pluralism. *Problems of Legality*, 162, 131-156. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.162.285405>.

Статтю подано / Submitted: 31.07.2023
Доопрацьовано / Revised: 26.08.2023
Схвалено до друку / Accepted: 29.08.2023
Опубліковано / Published: 28.09.2023